
W swojej filologiczno-historycznej analizie, opublikowanej w 1936 r. na łamach czasopisma „Ephemerides Liturgicae” Erik Peterson dowodzi, że określenie *perfidia iudaica* nie oznacza wiarołomstwa Żydów, lecz wyłącznie ich niewiarę. Żydzi bowiem, jako lud Przymierza, *nie rozwiązali stosunku prawnego, leżącego u podstaw wiary chrześcijańskiej*, a zatem nie „złamali wiary”. Ich wina, podobnie jak wina heretyków, do których pierwotnie stosował się termin *perfidia*, polega raczej na odstąpieniu od ciągłości wiary.

Powodem, dla którego *perfidia iudaica* znalazła się w oficjalnej wielkopiątkowej modlitwie Kościoła była, według Petersona, błędna interpretacja tego sformułowania, pochodząca z IX w. z terenów Galii. Jednocześnie zmianie uległy rubryki, które pomijały wezwania i gesty, towarzyszące wcześniej tej modlitwie. Teolog przypuszcza także, że bardziej od politycznego antysemityzmu, za zniekształcenie sensu modlitwy za Żydów odpowiadają wschodnie *improperia*, które wprowadziły do niej obcego, emocjonalnego ducha.

Dyskusje nad modlitwą *Pro perfidis Iudaeis*, do których Peterson dołączył niniejszym artykułem, trwały wśród liturgistów od lat 20. XX w. W 1959 r. Papież Jan XXIII usunął z modlitwy za Żydów określenie *perfidia iudaica*, jednak w Mszałe z 1962 r. pozostały terminy, mówiące m.in. o ich zaślepieniu. W 1970 r. z inicjatywy Pawła VI modlitwa zyskała więc nowe brzmienie, które dziś obowiązuje dla formy zwyczajnej rytu rzymskiego, zaś w 2008 r. Papież Benedykt XVI ogłosił wersję dla formy nadzwyczajnej.

Pomimo usunięcia zapisu o *żydowskim wiarołomstwie* artykuł Petersona nie stracił na swej aktualności. W reakcji na modlitwę z 2008 r. niektóre środowiska żydowskie orzekły, że wyraża ona

koncepcję „dialogu”, który w rzeczywistości ma na celu nawrócenie Żydów na katolicyzm, co w sposób oczywisty jest dla nich nie do przyjęcia (Assemblea Rabinica Italiana, 06.02.2008). Z drugiej strony wielu katolików nadal przypisuje Żydom specyficzny, tj. wyłączny dla tego ludu, opór wobec prawdy. Szczegółowe dociekanie Petersona pokazuje tymczasem, że historycznie stosunek Kościoła do ludu Starego Testamentu nie sytuował się na poziomie moralnej winy, za którą należałoby liturgicznie zadośćuczynić, lecz na poziomie wspólnej obu ludom wiary (fides), w świetle której perfidia iudaica jest tym, co per-fidem – co przeciwstawia się wierze.

MGH

Perfidia iudaica

Erik Peterson

¹ W nawiasach kwadratowych, tytułem wskazówki, tłumaczenia redakcji. Znaczna część źródeł bibliograficznych, wskazanych przez Autora w tekście głównym, została przeniesiona do przypisów – przyp. red.

² Mercure de France, Paris 1933, s. 128.

³ Por. także L. Canet, „Revue des Études Juives”, 1911, s. 213, odnośnie do terminu *perfidia*: *Ce mot est une sorte d'épithète protocolaire qui accompagne généralement le nom juif dans la liturgie catholique* [Słowo to jest rodzajem formalnego epitetu, który zwykle towarzyszy określeniu Żyda w liturgii katolickiej]. Tak samo F. Vernet w *Dictionnaire apologetique de la foi catholique II*, Paris 1911, s. 1733: *La perfidie*

juive. Cette qualification est courante, elle est devenue comme classique [Żydowskie wiarołomstwa. Określenie to jest powszechne, stało się niemal klasyczne].

Jak wiadomo, w liturgii Wielkiego Piątku Kościół święty modli się za Żydów: *Oremus et pro perfidis Iudaeis: ut Deus et Dominus noster auferat velamen de cordibus eorum; ut et ipsi agnoscant Iesum Christum, Dominum nostrum* [Módlmy się i za Żydów wiarołomnych: niech Bóg i Pan nasz zdejmie zasłonę z ich serca, aby i oni poznali Jezusa Chrystusa, Pana naszego¹].

Rubryka brzmi: *Non respondetur Amen, nec dicitur Oremus, aut Flectamus genua, aut Levate, sed statim dicitur: Omnipotens sempiterna Deus, qui etiam iudaicam perfidiam a tua misericordia non repellis, exaudi preces nostras, quas pro illius populi obcaecatione deferimus; ut, agnita veritatis tuae luce, quae Christus est, a suis tenebris eruantur. Per eundem Dominum. R. Amen* [Nie odpowiada się Amen, nie mówi się Módlmy się ani Klękniemy, ani Powstańcie, ale od razu: Wszchemogący, wieczny Boże, który nawet wiarołomnych Żydów nie odrzucasz od swego miłosierdzia, wysłuchaj próśb naszych, jakie zanosimy za ten naród zaślepiony, aby uznając światło prawdy, którym jest Jezus Chrystus, wyrwał się ze swoich ciemności. Przez tegoż Pana. Odp. Amen].

Jak należy rozumieć słowa *perfidia* oraz *perfidus* w odniesieniu do Żydów? Czyżby rację miał Leon Bloy, który w rozdziale 24 książki *Le salut par les Juifs*² mówi o *canaillerie profonde et parfaite* [głębokim i doskonałym totrostwie], a także o *scélératesse en abime que la précision*³ *liturgique a désignée sous le nom très particulier de perfidie juive* [bezmiernej przewrotności, której precyzja liturgiczna nadała szczególne miano żydowskiego wiarołomstwa]? Czyżby *perfidia* w tekście liturgii oznaczała to samo, co owa *perfidie*?

Sprawdźmy najpierw przekłady liturgii na europejskie języki narodowe. W duńskim przekładzie *Messhogen paa Latin og Dansk*⁴ czytamy: *Lad os ogsaa bede for de troloese Ioeder oraz som end ikke udelukker de troloese Ioeder fra bin Barmhjertighed*. Z przekładów niemieckich warto zwrócić uwagę na tłumaczenie A. Schotta i B. Bihlmeyera, zawarte w rzymskim mszaliku niedzielnym *Römisches Sonntags-Messbuch*. Brzmi ono: *Módlmy się także za wiarołomnych Żydów oraz: Ty nawet wiarołomnych Żydów nie odrzucasz od swego miłosierdzia*. Tak samo brzmi przekład H. Fischera w *Mszale Rzymskim*, wydanym przez Missionsdruckerei Steyl oraz w mszaliku niedzielnym, przełożonym przez Ch. Kunza, który ukazał się w wydawnictwie F. Pustet⁵. Również L. V. Mayr w *Die heilige Karwoche*⁶ użył słowa *wiarołomny*. Nieznaczną modyfikacją jest użycie terminu *niewierny* zamiast *wiarołomny*, który znajdujemy u W. Frunktkego w *Einheits messbuch fuer Gemeinde, Verein und Schule*⁷. Inne przekłady niemieckie wyrażają natomiast próbę wywiedzenia słów *perfidia* i *perfidus* ze szczególnej sytuacji Żydów. I tak w szeroko rozpozszecznionym dziele G. M. Pachtlera *Das Buch der Kirche von Palmsonntag bis zum weissen Sonntag*⁸ czytamy: *Módlmy się także za zatwardziały Żydów oraz ...który nawet nieugiętych⁹ Żydów nie odrzucasz od swojego miłosierdzia*. Placidus von Spee w pracy *Der heilige Karfreitag*¹⁰ oraz J. B. Heinrich w swoim przekładzie *L'année liturgique* P. Guérangera¹¹ niewątpliwie przejęli tłumaczenie Pachtlera. Jednak nawet i sam Pachtler wydaje się nie być całkiem oryginalny. Już w *Heilige Karwoche* A. Mazzinelliego, przełożonym przez I. Webera¹², znajdujemy interpretujące określenie *nieugięty*. O ile w języku niemieckim *perfidus* tłumaczy się powszechnie jako *wiarołomny*¹³, *niewierny*, a okazjonalnie jako *nieugięty*¹⁴ i *zatwardziały*, to H. Müller w *Die feierliche Gottesdienst in der Karwoche*¹⁵ – w odróżnieniu od pozostałych tłumaczy – słowo *perfidus* przełożył jako *niewierny*, a *perfidia* jako *niewiara*. Nie umiem odpowiedzieć na pytanie, czy jego przekład wywarł wpływ na innych tłumaczy.

W angielskim przekładzie F. Cabrola *Liturgical Prayer Book*¹⁶ modlitwa Wielkiego Piątku brzmi: *Let us pray also for the perfidious Jews* oraz *Who deniest not the mercy even to the perfidious Jews*. Francuskie tłumaczenie w *Mszale Desclée* mówi o *Juifs perfides*,

⁴ Det Apostoliske Vikariats Forlag, Kobenhavn 1926.

⁵ Regensburg 1922, s. 294 i n.

⁶ Augsburg 1785, s. 342 i n.

⁷ Wyd. Habelschwerdt, s. 215.

⁸ Korzystałem z wydania drugiego z 1864 r., inne wersje zawierają jednak ten sam tekst.

⁹ Niem. *hartnaeckig* – uparty, zawzięty; dosłownie o twardym karku – przyp. tłum.

¹⁰ Maria Laach 1914, s. 114 i n.

¹¹ T. VI, Mainz 1877, s. 534 i n.

¹² Augsburg 1818, s. 288.

¹³ Por. także P. Parsch, *Das Jahr des Heils*, 11, t. II, wyd. Klosterneuburg, 1934, s. 322, przy modlitwie za wiarołomnych Żydów.

¹⁴ W języku portugalskim *perfidia* (*porfia*) rzeczywiście nabrała sensu *nieugiętości*.

Zob. W. Meyer-Lübke, *Romanisch-etymol. Wörterbuch*, Heidelberg 1930, s. 528, nr 6410.

¹⁵ Wyd. 3, 1905, s. 123 i 124.

¹⁶ Londyn, wyd. Herder, s. 339.

¹⁷ Wyd. Mame et Fils.

¹⁸ T. VI, Paris 1862, s. 522.

¹⁹ *Missale Romanum*.

Dat ist het gansch volledig

Roomsche Misboek,

Amsterdam, E. D. Baarda

1917, s. 325.

²⁰ Nuova edizione, s. 474.

²¹ T. III, Torino 1920,

s. 221.

²² R. Bauersfeld,

Regensburg 1929, s. 227.

²³ Katolska Bokförlaget,

Stockholm 1934, s. 239.

²⁴ Barcelona 1917, s. 580.

²⁵ Abdij Affligem Belgie

1921.

²⁶ Podobnie F. Vernet,

który w *op. cit.* proponuje

tłumaczenie: *incrédule*

qui s'obstine; qui s'aveugle

volontairement [niewierzący,

który obstaje przy swoim,

który celowo trwa

w zaślepieniu].

²⁷ Tj. bł. Alfreda Ildefonsa

Schustera, benedyktyna

i historyka liturgii.

W 1928 r. nazwał on

formułę modlitwy *Pro*

perfidis Iudaeis przesądem,

za co został upomniany

przez Święte Oficjum

(H. Wolf, *Pro perfidis*

Iudaeis. Die 'Amici Israel' und ihr Antrag auf eine Reform der Karfreitagsfürbitte für die Iuden, „Historische Zeitschrift”,

279, 3 (2004), s. 611-658) – przyp. red.

²⁸ F. Vernet w *op. cit.* słusznie zauważył: *Il semble que dans les textes anciens perfide signifie incrédule [wydaje się, że w dawnych tekstach słowo perfide znaczy niewierzący].*

podobnie jak przekład zawarty w *Livre du chrétien*¹⁷. Tłumaczenie to jest wsparte autorytetem P. Guérangera z książki *L'année liturgique*¹⁸. Przekład holenderski z *Missale Romanum*¹⁹ brzmi: *Laat uns bidden ook voor de trouweloze Ioden* (gdzie *trouweloosheid* znaczy *perfidia*). We włoskim przekładzie *Parrocchiano Romano*²⁰ zdanie to brzmi: *Preghiamo anche per i perfidi Giudei* oraz *Iddio, che anche la perfidia giudaica dalla vostra misericordia non allontanate*. Natomiast kard. I. Schuster w swoim *Liber sacramentorum*²¹ przełożył je jako: *Preghiamo pure per gl'infedeli Giudei* oraz *Che nella tua misericordia non discacci neppur gli stessi Giudei*. Co ciekawe, niemiecki tłumacz dzieła kard. Schustera²², który w wielu miejscach nie stosuje się do oryginału, wyrażenie *infedeli Giudei* postanowił oddać terminem *wiarołomni Żydzi*. Szwedzki przekład *Latinskt-Svenskt Missale*²³ wyrażenie *perfidis Iudaei* oddaje przez *trolösa iudarna*. Tekst hiszpański w *Missal de Cuaresma y Semana santa* autorstwa A. Gubianas²⁴ mówi o *los pérfidos judios* oraz o *perfidia iudaica*. Tłumaczenie flamandzkie *Het Volksmisboek* F. de Wyelsa i W. van de Kampa²⁵, podobnie jak przekład holenderski, używa określeń *trouweloze Ioden* i *trouweloosheid*.

Powyższe przykłady powinny wystarczyć. Ilustrują one trzy zasadniczo odmienne sposoby tłumaczenia słowa *perfidia* i *perfidus* z tekstu liturgicznego na nowożytny języki europejskie. Najszerszej rozpowszechnione i najbardziej popularne tłumaczenie słowa *perfidus* to *niewierny, wiarołomny, perfidny*. Następnie w łacińskim słowie *perfidus* próbuje się dostrzec szczególną sytuację religijną narodu żydowskiego i nadać mu sens słowa *nieugięty* lub *zatwardziały*²⁶. Trzecie tłumaczenie, które znalazłem tylko raz w tekście niemieckim i raz w tekście włoskim, słowo *perfidia* tłumaczy jako *niewiarę*. Powiedzmy od razu: zaproponowane przez przenikliwego kardynała Mediolanu²⁷ tłumaczenie *perfidus* jako *infidelis* uważam za jedynie słuszne, nawet jeśli w przekładach na języki narodowe pojawia się nader rzadko²⁸.

Liczne dzieła Ojców Kościoła potwierdzają tezę, że w literaturze chrześcijańskiej *perfidia* nabrała sensu słowa *niewiara*, a *perfidus* używa się jako synonimu słowa *niewierny*²⁹. W tym kontekście pierwsze nasuwa się dzieło Tertuliana *De spectaculis*, w którym czytamy: *Vis et pugilatus et luctatus? Praesto sunt, non parva et multa, aspice impudicitiam deiectam a castitate, perfidiam caesam a fide, saevitiam a misericordia contusam, petulantiam a modestia adumbratam, et tales sunt apud nos agones, in quibus ipsi coronamur*³⁰ [Chcecie walk i pojedynków? Chrześcijaństwo je wam daje pod dostatkiem. Tutaj nieczystość jest pokonana przez czystość, niewiara zgładzona przez wiarę, okrucieństwo uśmiercone przez miłosierdzie, a zuchwalstwo zakryte skromnością. Takie są nasze walki, za które zdobywamy koronę]. H. Kellner w swoim przekładzie Tertuliana³¹ sformułowanie *perfidiam caesam a fide* oddał jako *niewiara zwyciężona przez wiarę*. Teoretycznie możliwe byłoby jednak tłumaczenie *zwyciężenie niewierności przez wierność*, co kładłoby nacisk na moralny, a nie duchowy walor walki, i – jak jeszcze dalej pokażemy – mogłoby wskazywać, że słowo *perfidia* zmieniło znaczenie. Tertuliana lepiej zatem pominąć jako niepewne źródło synonimiczności *perfidii* i *niewiary*.

Niepodważalne dowody synonimicznego używania tych słów znajdujemy dopiero u Cypriana³². Jego teksty pozwalają ponadto prześledzić proces wspomnianej zmiany znaczenia. W rozdziale 17 *De unitate* św. Cyprian mówi o *multorum nimia et abrupta perfidia*³³ [nadzwyczajnej i zgubnej bezbożności wielu]. Przekład J. Baera³⁴ wyraz *perfidia* oddaje jako *odstępstwo*. W dziele tym mowa jest o *niewierze*, która *wystąpiła w ostatnich czasach*³⁵ i która nie jest jedynie *incredulitas* [niedostatkiem wiary], przeciwstawionym *fides* [wierze], ale – jako schizma – jest także *perfidia*, co w rzeczywistości prowadzi do pojęcia odstępstwa. Tego samego rozwoju znaczeniowego dowodzi rozdział 21 tegoż dzieła, gdzie o wyznawcy (*confessor*), który opuścił Kościół, mówi się, że *fidem primam perfidia posteriori mutaverit*³⁶ [zamienił wiarę,

²⁹ Znakomita większość przytaczanych przykładów pochodzi ze zbiorów własnych. Zostały one uzupełnione o hasła zawarte w *Thesaurus linguae Latinae* dzięki uprzejmości Pana Prof. Rheinfeldera z Monachium.

³⁰ Wyd. Reiferscheid-Wissowa, rozdz. 29, werset 7 i n., s. 28.

³¹ Bibliothek der Kirchenväter, München 1912, s. 134.

³² E. W. Watson w pracy *The style and language of St. Cyprian. Studia biblica et ecclesiastica*, IV, Oxford 1896, s. 189 i n. nie wspomina o ewolucji znaczenia słowa *perfidia*. L. Bayard w pracy *Le latin de S. Cyprien*, Paris 1902, s. 176, ograniczył się do zebrania wyrażen, które opisują niewiarę wśród ludu Bożego.

³³ Zob. wyd. W. Hartel, s. 225, 13; O imitacji u Pseudo-Cypriana *Ad Novatian*. por. H. Koch,

Cyprianische Untersuchungen, Bonn 1926, s. 401.

³⁴ Bibliothek der Kirchenväter, München 1918.

³⁵ Zob. werset 16.

³⁶ S. 229, 19 (Hartel). Por. Pseudo-Cyprian *adu. Novatian.*, 8: *Primam fidem vestram perfidia posteriori ...mutastis* (s. 59, 1).

³⁷ O prawniczym sensie *fides* zob. G. Beseler, *Zeitschr. Sar. Stiftung Rom. Abt.*, 1925, s. 424; por. 434 i n. 450, 2, a także *Opera*, Leipzig 1930. O *fides exercituum*: P. L. Strack, *Römische Rechtsprechung* I, s. 82 i n. 179 i n. *Fides* zostaje przekazana gestem podania ręki przez oddziały zbrojne. Jest *sacramentum* panów (s. 83). Por. także II, s. 95, przyp. 166 C oraz II 187 o *fides publica*. Odnośnie do bicia monet zob. A. Alföldi w „Römische Mitteilungen”, 1935, s. 45. Odnośnie do historii znaczenia terminu *fides* zob. R. Heinze w „Hermes”, 1929, s. 140 i n. oraz M. Fraenkel w „Rhein Museum”, 1916, s. 187 i n. ³⁸ S. 232, 23 H (Hartel).

³⁹ Odnośnie do paraleli *incredulus* i *perfidus* u Cypriana por. I. Martin w jego wydaniu *De lapsis, Florilegium Patristicum* XXI, s. 7, uwaga do wersu 3.

⁴⁰ O przenikaniu się *fides* żołnierskiej i chrześcijańskiej por. Arnobiusz, *Adversus Nationes* II, 5: *Quam fidem numpere christianam et salutaris militiae sacramenta deponere* (CSEL, s. 50, 29 i n.). Można przywołać tutaj także teksty Tertuliana, co jednak uczynimi przy innej okazji.

⁴¹ *Lapsi* – kartagińscy chrześcijanie, którzy w okresie prześladowań cesarza Decjusza (250 r.) odstąpili od wiary, dobrowolnie składając ofiary rzymskim bożkom – przyp. red.

⁴² *De lapsis*, 9, s. 19, 4 (Martin).

⁴³ Tamże, 14, s. 24, 8.

⁴⁴ Por. związek: *apostatis ac perfidis*, tamże, 33, s. 45, 11.

⁴⁵ Por. tamże, 20, s. 32, 11: *Si fides quae vicerit coronatur, necesse est et victa perfidia puniatur*. Także w *Epistola* 76 termin *perfidus* opisuje upadłego (*lapsus*) w: Bayard, s. 213. Por. także Laktancjusz, *Divinae Institutiones*, V, 9, s. 426, 6:

którą miał na początku na późniejsze odstępstwo]. Również i tutaj pojęcia *perfidia* używa się w sensie polemicznym wobec tych, którzy opuścili Kościół i jego *fides*. Otóż taki sposób używania słowa *perfidia* w stosunku do schizmatyków zakłada, że *fides* nie polega wyłącznie na *credulitas*. *Fides* konstytuuje³⁷ bowiem stosunek prawny. Toteż kiedy w rozdziale 26 *De unitate* mowa jest o tym, że przemija nie tylko jednomyślność, lecz również i siła wiary, święty biskup jako przyczynę zaniku wskazuje brak świadomości, że *incredulitas ventura supplicia et statuta perfidis aeterna tormenta*³⁸ [brak świadomości *cierpień przygotowanych dla tych, którzy nie uwierzyli, i wiecznych mąk dla odstępców*]. Oczywiście, znaczenie słowa *perfidus* u Cypriana jest pokrewne słowu *incredulus*³⁹, jednak zrównanie ich ze sobą byłoby przesadą: *perfidus* różni się od *incredulusa* tym, że ów pierwszy rozwiązał leżący u podstaw wiary węzeł prawny⁴⁰ i jako schizmatyk przystąpił do innego zgromadzenia. Podobnie też dzieci tych, których określa się mianem *lapsi* [upadli⁴¹] w dzień Sądu powiedzą: *my sami niczego złego nie uczyniliśmy – perdidit nos aliena perfidia*⁴² [*to odstępstwo tamtych nas zgubiło*]. Co do samych *lapsi*, którzy wyrzekli się wiary bez żadnego przymusu fizycznego, stosuje się zasada: *Non fides congressa cecidit, sed congressionem perfidia praevenit*⁴³ [*Upadli nie dlatego, że ich wiara została zwalczona, ale dlatego, że nie było jej przed walką*]. *Lapsus*⁴⁴, podobnie jak schizmatyk, narusza leżący u podstaw *fides* stosunek prawny. Toteż zarówno schizmatyk, jak *lapsus*⁴⁵ są *perfidi* w rzeczywistym

sensie tego słowa. Kiedy więc św. Cyprian w *Liście 74*, oburzony uznawaniem chrztu heretyków, wybucha lamentem: *Si sic honor Deo datur... succumbat et cedat ecclesia haeretis, lux tenebris, fides perfidiae*⁴⁶ [Jeśli tak ma być czczony Bóg..., raczej oddajmy Kościół heretykom, światło ciemnościom, wiarę odstępstwu], staje się jasne, że *perfidia*, o której tu mowa, jest *perfidia* [odstępstwem] heretyków, przeciwstawioną *fides Ecclesiae* [wierze Kościoła]. Termin *perfidia* wyraża⁴⁷ zatem bezprawność heretyckiej *fides*. Widać to wyraźnie w *Liście 72*⁴⁸, gdzie jest mowa o tych *qui presbyteri aut diaconi vel in ecclesia catholica prius ordinati fuerint et postmodum perfidi ac rebelles contra ecclesiam steterint, vel apud haereticos... profana ordinatione promoti sint* [którzy w Kościele zostali wyświęceni na kapłanów lub diakonów, a potem jako buntownicy lub odszczepieńcy powstali przeciw niemu lub którzy od heretyków odebrali święcenia]. Zatem określenie *perfidi*, użyte obok określenia *rebelles*, wyraża tu bezprawność wiary heretyckiej, schizmatyckiej⁴⁹. Na podstawie tego zestawienia odrzuca się wyświęcanie heretyków: *Non tamen debet in domo fidei perfidia promoveri*⁵⁰ [W domu wiary nie należy odstępcom nadawać żadnych godności], ponieważ w ich przypadku *nihil est apud illos nisi perfidia*⁵¹ *et blasphemia*⁵² [wszystko jest błędnowierstwem i bluźnierstwem]. Co zaś do chrztu, jakiego udzielają, wolno nam zapytać: *Quae est haec aqua mendax ac perfidia?*⁵³ [Cóż to za woda oszukańcza i heretycka?]. Bezprawność heretyckiej *fides* pobrzmiewa we wszystkich wypowiedziach na temat *perfidii*. Podobnie jak wszystkie czynności sakralne heretyków, przynależy ona do sfery *profanum*, a ich samych czyni świętokradcami⁵⁴. Tak

Si qui autem doloris morti metu vel suapte perfidia caeleste sacramentum deseruerint, et ad funesta sacrificia consenserint.

⁴⁶ Ep. 74, 8, 3, s. 285 (Bayard).

⁴⁷ L. Bayard tłumaczy po prostu: *Que l'église cède à l'hérésie, la lumière aux ténèbres, la foi à l'infidélité* [Niech Kościół ustąpi przed herezją, światło przed ciemnościami, wiara przed niewiernością], jednak wraz z tłumaczeniem *perfidii* jako *infidélité* zostaje utracony pewien drobny niuans.

Ostatnio L. Williams w swojej książce *Adversus Iudaeos*, Cambridge 1935, s. 400, podkreśla: *Perfidia includes more active unbelief than lack of faith...*

To właśnie ten czynny element w *perfidii*

wskazuje jej bezprawny charakter.

⁴⁸ Ep. 72, 2, 1, s. 260 (Bayard).

⁴⁹ *Fides* Kościoła w odróżnieniu od niewiary (*perfidii*) sekt jest związana z *anima devota*: zob. Cyprian, *De mortal.*, 1, s. 297, 3 (Hartel); por. *Consultationes Zacchaei et Apollonii III*, 8: *Devotio fidelium et perfidia ...impium* (Morin, s. 113, 27); por. także Sicard, *Mitræale*, P.L. 113, kol. 318 C: *Dominus crucifixus transivit a perfidia Iudaeorum ad confessionem et devotionem gentium*. Także Grzegorz z Tours w *Praefatio* do *Historia Franconum* terminowi *perfidus* (P.L. 71, kol. 159-160).

⁵⁰ Ep. 72., 2, 3, s. 261.

⁵¹ W tym miejscu L. Bayard tłumaczy słowo *perfidia* jako *incroyance*.

⁵² Ep. 73, 5, 3, s. 265.

⁵³ Ep. 73, 6, 1, s. 266.

⁵⁴ Por. *perfidus et blasphemus* w Ep. 73, 14, 3, s. 271 (Bayard). Zob. także *perfidia atque blasphemia* u Maksyma

z Turynu, *Hom. 87 (P.L. 57,*
kol. 45 i D).

⁵⁵ O grze słów *fides-perfidia*
poza chrześcijaństwem,
u Seneki, por.

H. Koch, *Cyprianische*
Untersuchungen, s. 310.
Oczywiście, kiedy
w *Passio Theodoriti* poganie
mówią *Circa deos non*
fides, sed perfidus extitit,
jest to wsteczna projekcja
chrześcijańskiego zwyczaju
językowego (F. de' Cavalieri,
Note agiografiche, 6, Studi
e testi, 33, s. 100, 21).

⁵⁶ *Perfidia* jest tym, co
per-fidem, co przeciwstawia
się wierze, zob. H. Usener,
Fleckeise's Jahrbücher,
t. 117, 1878, s. 73 i n.
Pouczający jest tu fragment
listu Potamiusza do
Atanazego, w którym
o Anatazym mówi się:
Catholica virginitate
perfectus, iugulando
perfidus, damnando periuros
(A. Wilmart, „Rev. béd.”,
1913, s. 280, 13).

⁵⁷ Tj. niewierzący (w sensie etymologicznym) – przyp. red.

⁵⁸ S. 300, 15 i n. (Hartel).

⁵⁹ Por. werset 17, zawierający termin *dubitas*.

⁶⁰ S. 306, 15.

⁶¹ Rozdz. 24, s. 368 i n. (Hartel).

⁶² Cyprian często używa terminów *credens* i *fidelis* w sposób zamienny. Zob. *Index* Hartela, s. V.

⁶³ Por. „Römische Quartalschr.,” 8, Supplem., Heft, Roma 1898 oraz tegoż, *Note agiografiche*, fasc. 3, Studi et testi, 22, Roma 1909.

oto widzimy jasno, że to walka z herezją i schizmą pociągnęła za sobą zmianę znaczenia słowa *perfidia*, na zawsze je wiążąc z chrześcijańską *fides*⁵⁵ i doprowadzając do trwałego przeciwstawienia *perfidii* wierze⁵⁶, nawet po ustaniu refleksji nad bezprawnością schizmatyków i heretyków.

W ten sposób zatem doszło do ogólnej zmiany znaczenia słowa *perfidus* w *niewierny*⁵⁷, które możemy dostrzec już w pismach Cypriana. Owey przemiany znaczenia dowodzą takie fragmenty, jak ten z *De mortalitate*⁵⁸, gdzie mówi się: *Deus tecum loquitur, et tu mente incredula perfidus fluctuaris?* [Bóg do ciebie przemawia, a ty niedowierzasz, wahasz się?], w których wątpliwości⁵⁹ przeciwstawione są wierze. Zdanie z rozdziału 15 *De mortalitate*⁶⁰, które brzmi: *Datur velocius tutela fidentibus, perfidis poena* [Dla tych, którzy wierzą, śmierć wczesna jest zabezpieczeniem, dla niewiernych zaś karą], poprzez wyraźne przeciwstawienie *fidere* i *perfidus*, wskazuje, że przemiana znaczenia *perfidus* w *niewierny*, w sensie *niemający wiary*, jest obecne już u Cypriana. Potwierdza to także wzmianka z *Ad Demetrianum*⁶¹, gdzie czytamy: *Quae tunc erit fidei gloria, quae perfidiae, cum iudicii dies venerit, quae laetitia credentium, quae maestitia perfidonum* [W tym strasznym dniu jakież będzie triumf wierzących, jakaż kara dla niewierzących]. Warto zauważyć, że w tym fragmencie słowo *perfidus* zostaje przeciwstawione słowu *credens*⁶², podczas gdy w *De mortalitate* jego antonimem jest *fidens*. Czynny aspekt przymiotnika *perfidus* jest na tyle wyraźny, że pobrzmiwa zarówno w określeniu *niewierny*, jak i *niewierzący*.

Jest rzeczą w pełni uzasadnioną, aby po przedstawieniu sposobu używania słów *perfidia* i *perfidus* u Cypriana przyjrzeć się *Martyrium Montani et Lucii*, ponieważ autor tego tekstu, jak pokazał Franchi de' Cavalieri⁶³, wiele przejął od Cypriana. W owych

aktach męczenników⁶⁴ czytamy: *Nec vos perfidia lapsorum destruat ad ruinam* [Aby niewiara tych, którzy się poddali, nie strąciła was ku upadkowi], co pozwala nam uchwycić, zarysowany już u Cypriana, związek między *increduli* i *perfidii*. Warto prześledzić ten związek w literaturze pseudo-cypriańskiej⁶⁵.

Nieprzypadkowo w piśmie Pseudo-Cypriana *Adversus Iudaeos*, które w spisie z Cheltenham figuruje jako dzieło Cypriana⁶⁶, mowa jest o *perfidii* Żydów: *O duritia nova (Żydów), o audacia singularis, o perfidia cruenta*⁶⁷ [Jakaż niesłychana nieczułość, jakież szczególne zuchwalstwo, jakaż okrutna niewiara], a sami Żydzi zostali nazwani *perfidii coloni*⁶⁸ [niewiernymi osiedleńcami]. W drobnym tekście *Ad Vigilium episcopum de iudaica incredulitate*, również przypisywanym Cyprianowi, a w rzeczywistości będącym datowaną na przełom III i IV w.⁶⁹ przedmową Celsusa Afrykańczyka do łacińskiego przekładu dialogu Arystona z Pelli przeciwko Żydom, czytamy o *innata*⁷⁰ *patrum inreligiosa perfidia* [wrodzonej bezbożności] Żydów⁷¹, a Izrael zostaje nazwany *perfidus populus*⁷² [bezbożnym ludem], ewentualnie *perfida gens*⁷³ [bezbożnym rodem]. O ile się nie mylę, w tej, skierowanej przeciwko Żydom, pseudo-cypriańskiej literaturze z przełomu III i IV w. po raz pierwszy jest mowa o *perfidii* Żydów albo *perfidia Iudaei*. Wiadomo jednak, że Żydzi, w przeciwieństwie do heretyków, schizmatyków i *lapsi*, nie rozwiązują stosunku prawnego, leżącego u podstaw wiary chrześcijańskiej. Wyrażenia *perfidus Iudaeus* i *perfidia Iudaeorum* odnoszone są do nich w – występującym już u Cypriana – najogólniejszym sensie *incredulus* i *incredulitas*, z wyraźnym z akcentem na czynny aspekt tego określenia⁷⁴, z drugiej strony jednak związek słów *perfidus* i *perfidia* znajdujemy u Hilarego: *Per speciosum pacis nomen in unitatem perfidiae*

⁶⁴ R. Knopf, G. Krüger, *Ausgewählte Märtyrerakten*, s. 78, 36.

⁶⁵ Do odpowiednich fragmentów Pseudo-Cypriana *Ad Novatian.*, rozdz. 1 i 8, odsyłałimy wcześniej.

⁶⁶ Oba wykazy tego katalogu pism są zawarte w jednym egzemplarzu, napisanym w 359 r. Zob. O. Bardenhewer, *Geschichte der altchr. Literatur*, II, s. 453 i H. Soden, *Texte und Untersuchungen*, N.F., 10, 3, 1904, s. 221.

⁶⁷ S. 137, 1 i n. (Hartel).

⁶⁸ S. 136 (Hartel). Por. s. 135, 7 i n.: *perfidus et mendaces et contrarios Christi*.

⁶⁹ Zob. O. Bardenhewer, tamże, s. 493 oraz U. Moricca, *Storia della letteratura latina cristiana I*, s. 538, L. Williams, *Adversus Iudaeos*, Cambridge 1935, s. 28, 64.

⁷⁰ Por. *nativa diffidentia* u Pseudo-Tytusa, *De dispositione sanctimonii*, w: A. Harnack, *Sikungsberichte Berl. Akad.*, 1925, s. 185 A.

⁷¹ S. 120, 3 (Hartel); Por. Grzegorz Wielki, *Moralia* 1, XXVII, rozdz. 34 (P.L. 76, kol. 434 A): *ingenitae perfidiae* (Żydów).

⁷² S. 120, 19; 123, 10; 124, 10, por. 16.

⁷³ S. 127, 20, por. 19: *incredulae mentis duritia et perfidi cordis insania*.

⁷⁴ W *Corp. Glass* IV, 142, 41 *perfidia* została przełożona jako *infidelitas*. Por. II 146, 49, gdzie słowo *πιστος* zostało przełożone jako *perfidus*.

⁷⁵ *Ad Constantium II*, 6 (P.L. 10, kol. 577 A). *Ex opere historico*, II, 7 (kol. 657 B): *Ab eorum perfidia recesserunt; De synodo*, 39, kol. 513 A: *Essentque tot fidei absolutiones, quotidiani essent quaesitae perfidiae occasiones* oraz tamże, 63, kol. 523 A: *Ubique autem scandala, ubique schismata, ubique perfidiae sunt.*

[Odnosnie do związku *schismata-perfidia* także

w *Cod. Theodos.*, 16, 5, 63 (425 r.): *Omnisque perfidias, omnia schismata*, w: Mommsen-Meyer, s. 877. Por. także odnośnie do Mt 2,4 (P.L. 9, kol. 926 A), do 5, 15 (kol. 951 A) oraz do 12, 11: *Pudorem confessionis suae maiore perfidiae (Żydzi) scelere declinavit* (kol. 987 C). (Odnosnie do tego fragm. por. *De trinit.*, VII, 52: *Et homo gentilis (dowódcy pod krzyżem) perfidiae (Żydów) confitetur* (P.L. 10, kol. 198 A)].

⁷⁶ *Liber de synodo*, 83, kol. 535 A.

⁷⁷ Por. *Collectanea Antiariana Parisina*, seria B, 8, 2 w *Hilarii opera*, wyd. A. L. Feder, s. 169, 8 (*perfidia Arriana*).

⁷⁸ *Adv. Rufin*, II, 16. Por. też: *Ep.* 15, 4, 3 (CSEL 54, s. 66, 6). O *perfidii* jako mylnym przekonaniu u Hieronima zob. C. Paucker, *De latinitate b. Hieronymi*, Berlin 1880, s. 42 i n. oraz H. Coelzer, *Etude lexicographique et grammaticale de la latinité de S. Jérôme*, Paris 1884, s. 234.

⁷⁹ *Collectio Avellana*, wyd. O. Günther, s. 335, 13.

⁸⁰ *Vita S. Ambrosii*, III, 6, wyd. Kamiecka, Washington 1928, s. 44, 4 i uwaga na s. 113.

⁸¹ *De S. Athanasio*, I, 36, s. 130, 24 (Hartel). O *perfidii* jako herezji u Lucyferiusza, por. W. Hartel, *Archiv. für latein. Lexicogr.* III, s. 27.

⁸² P.L. 20, kol. 999 B i kol. 830 B. O *perfidii* jako niewierze, a w szczególności mylnych przekonaniach u Gaudentego zob. Ch. Knappe, *Ist die 21. Rede des hl. Gaudentius echt?*, Jahresber. des kgl. Gymnasiums Carolinum, 1908, nr 408, Osnabrück 1908, s. 42, gdzie cytuje się dalsze akapity.

⁸³ *Chronicon* (P.L. 51, kol. 879 C).

⁸⁴ *Chronic.* II, 37, 6, s. 90, 30 (Halm). Por. s. 91, 15; 94, 1; 95, 6 i n.; 95, 14; 98, 15, 25; 99, 4; 100, 3; 101, 12; *Vita Martini* 6, 4, s. 116, 17 i n. (Halm). C. Halm w spisie swojego wydania Sulpicjusza Sewera (s. 277) tłumaczy *perfidie* jako *mala in Deum fides*.

⁸⁵ *Etym.* 1, VI, 266 (P.L. 82, kol. 243 B).

⁸⁶ *V. Maurili* 1 (P.L. 88, kol 563 A). Odnosnie do *perfidus* o Arianach por. także *Consultat. Zacchaei et Apollonii* II, 19, wyd. G. Morin, *Florileg. Patristic.*, 39, s. 91, 34; II 16 (s. 82, 18): *Arrianus arcem tenere perfidiae*.

*subrepsimus*⁷⁵ [Pod pretekstem pokoju jednomyślnie popadamy w odstępstwo]. U Hilarego znajdujemy także inne powiązanie: *Ariorum perfidia*⁷⁶, które w takim lub innym brzmieniu (np. *Arriana perfidia*)⁷⁷ świadczy o trwałym przełomie w literaturze patrystycznej. I tak Hieronim pisze: *...nisi ut Origenem suae ostendat fidei, id est Arianae perfidiae* [...jak tylko pokazując wiarę Origenesa, to jest herezję ariańską]⁷⁸; Agapit: *Arrianam... perfidiam*⁷⁹; Paulin: *Arianae perfidiae*⁸⁰; Lucyferiusz z Cagliari: *Arrianam perfidiam*⁸¹; Gaudenty: *Arianam perfidiam* i *Arianae perfidiae*⁸²; Hydacjusz: *Effectus apostata de fide catholica in Arianam dictus est transisse perfidiam*⁸³ [Mówi się, że jako apostata porzuca wiarę katolicką, przyjmując ariańską herezję]; Sulpicjusz Sewer⁸⁴; Izydor: *Arianae perfidiae*⁸⁵; Wenancjusz Fortunat: *Arianorum perfidia*⁸⁶.

Przytoczenie dowodów na występowanie związku *Arriana perfidia* było konieczne, ponieważ wcześniej wskazywaliśmy, że *perfidia* jest rodzajem oficjalnego epitetu, określającego Żydów, powyższe przykłady zaś dowodzą, że tego samego wyrażenia można używać także w odniesieniu do Arian⁸⁷. W rzeczywistości zatem nie może być mowy o jakimkolwiek uszczegółowieniu czy jednoznacznej charakterystyce za pomocą tego określenia. Oprócz Arian, także i inne herezje posądzano o *perfidie*⁸⁸. I tak np. Damazy pisał: *Macedonianos, qui de Arian stirpe venientes non perfidiam mutaverunt, sed nomen*⁸⁹ [...*Macedonian, którzy pochodząc z korzenia Ariusza, zmienili nie odstępstwo, lecz nazwę*]. Posądzano o nią także sabelian⁹⁰ i zwolenników Akacjusza: *Acacium delinquentem, sinceramque communionem divini sacramenti studentem miscere cum perfidis, secundum synodum, qua haec est damnata perfidia, non oportebat excludi*⁹¹ [Czyż nie należało wykluczyć występłego Akacjusza, który, jak stwierdził synod, do komunii boskiego sakramentu pragnął przyłączyć odszczepieńców, co jest jakże godną potępienia herezją?]. Cyryl zaś pisał: *Praeter hanc autem fidem alia prorsus Nestorii probatur esse perfidia*⁹² [Poza zaś tą wiarą całkiem inną okazała się być herezja Nestoriusza] (w tekście greckim ostatnie słowa brzmią: *ἐτέρα δὲ παντελής παρά ταύτην ἡ Νεστορίου κακοδοξία*⁹³), a św. Beda w taki oto sposób może powiedzieć o Pelagiuszu: *Venena suae perfidiae longe lateque dispersit*⁹⁴ [Truciznę swej herezji roztoczył wzdłuż i wszereż].

⁸⁷ Justynian w *Corp. iur. civ.* 1, 18 (533 r.) kojarzy herezyków z Żydami: *Eorum, qui Iudaice ausi sunt, rectam denegare fidem, condemnet perfidiam.*

⁸⁸ *Has perfidiae divisiones o hereticorum sectae* – mówi *Consultat. Zacch.*, II, 12 s. 72, 8 (Morin); por. s. 75, 18; s. 71, 9; 74, 24 itd. *Ad Christum redeat infidelitas perfidorum* – czytamy w *Missale mixtum* (P.L. 85, kol. 588 A).

⁸⁹ *Epistol.* IV, 4 (P.L. 13, s. 359).

⁹⁰ *Consultat. Zacch.* II, 11, s. 71, 21 (Morin); por. II, 15, s. 80, 22.

⁹¹ Odnośnie do zwolenników Akacjusza: Gelajusz, *Epist.* 10, 6, s. 345 w A. Thiel, *Epistolae pontific. roman.*, 1868, t. I

oraz tamże, *Epist.* 8, s. 338: *Ut cavere valeant contagia perfidorum.* Por: *perfidii virus Acacii*, list Feliksa III, 15, 4 s. 272 (A. Thiel) oraz 12, 2, s. 258: *nisi a fidelibus perfidii sint remonti.*

⁹² *Epist. ad Acacium. Concil. Ephes.*, t. V., Collectio Sichardiana, s. 304, 5, wyd. E. Schwarz. O *Nestoriana perfidia* por. *Marcellini Cronicon* (P.L. 51, kol. 932 A, 937 C), gdzie *perfidus* znaczy herezycki.

⁹³ P.G. 77, kol. 193 C. *Glossae. Rom. Lat.* jako grecki odpowiednik terminu *perfidia* podaje *απειθία* (II 146, 37, 255, 13) i *αΥνομοδόνη* (II 216, 50).

⁹⁴ *Hist. eccl. gent. Angl.* I, 10, wyd. A. Holder, s. 17. Ponadto Pryscyljan pisze: *ofitanum... perfidiam* (wyd. G. Schepss, s. 23, 7); Kasjodor w *In Ps.* 108, 19 (P.L. 70, kol. 788 D) o apolinarystach; *Consultat. Zacchaei* II, 12, s. 74, 14 o manichejczykach; Hieronim w *Ep.* 41, 4 o montanistach: *perfidiam eorum exposuisse superasse est* (s. 314, 19, wyd. wiedeńskie). Św. Augustyn w piśmie przeciw manichejczykowi Feliksowi mówi: *Quid intersit inter nostram fidem et vestram perfidiam, omnibus manifestum est* (CGEL t. 25, s. 851, 27). Zob. także Hieronim adv. *Vigilium* 1: *Sua venena perfidiae catholicae fidei sociare conatur. Cod. Theod.* 16, 5, 9 (381 r.): *Eunomianae perfidiae crimen*, por. 16, 5, 25, 1 (395 r.).

⁹⁵ P.L. 14, kol. 1104 C

Por. także komentarz

do Ps 47, 25, kol. 1212 A.

⁹⁶ S. 384, 15 (wyd.

wiedeńskie) oraz *De excidio urbis Hieros.*, Praef. (P.L. 15, kol. 2061 A). Por.

W. F. Dwyer, *The Vocabulary of Hegesippus*, Washington 1931, s. 36.

⁹⁷ I, Praef., s. 10, 1 i n.

(Koetschan).

⁹⁸ Por. także Rufin

w tłumaczeniu komentarza

Orygenesa do Księgi

Królewskiej, s. 19, 6 I n.

(W. A. Bahrens); *Consultat.*

Zacchaei et Apollonii II, 10,

s. 68, 30, wyd. Morin (por.

s. 93, 15 oraz s. 110, 11).

⁹⁹ P.L. 57, kol. 797 C. Por.

także Sulpicjusz Sewer,

Chronicon I 25, 6, s. 28, 22

(Halm). Grzegorz z Elwiry

= Ps. *Origenis tractatus*, s. 82, 1 i n.; 120, 18 i n.; 121, 1 (wyd. P. Batiffol, A. Wilmart). Piotr Chryzolog, s. 158 (P.L. 52,

kol. 618 i n.). Aponius w *Cantica Canticor. explan.*, s. 82 (wyd. Rottino-Martini). Leon Wielki, kazanie 95, 3 (P.L. 54,

462 D): *in Iudaica perfidia*. Tegoż, s. 70, 2, kol. 381 B: *quorum (= Iuden) itaque perfidiam detestamur, eorumdem fidem,*

si convertantur amplectimur.

¹⁰⁰ P.L. 70, kol. 329 B.

¹⁰¹ Patrz wyżej przytoczone wypowiedzi. Por. komentarz do psalmów, kol. 400 B, 441 C, 596 C, 174 C, 744 B, 787 C, 791 A, C. Warto zwrócić uwagę na kol. 782 B-C: *perfidii populi* (Żydów) *iniquitas* jako moralne podkreślenie żydowskiej *perfidii*.

¹⁰² P.L. 76, kol. 1173 C, a często i gdzie indziej.

¹⁰³ P.L. 75, kol. 863 A i C

¹⁰⁴ Por. *Moralia*, IX, 15: *Iudaeos... qui, suadente perfidia, Veritas verbi contraire conati sunt* (P.L. 75, kol. 905 A); XIV 39, kol. 1064 C; XIV 47 kol. 1067 B; XIV 48 kol. 1068 A (określenie *suadente perfidia*) oraz IV 4, kol. 636 C. *Żydzi in Redemptoris adventu ex parte maxima in perfidia remanentes, primordia fidei sequi noluerunt.*

¹⁰⁵ P.L. 83, kol. 640 A.

Przy okazji tych rozważań powiązanie żydowskiej niewiary z terminem *perfidia* zostało zarysowane już w sposób bardziej wyrazisty. U Ambrożego w *Ad Psalmum 43* czytamy: *Electae sunt gentium nationes, ut destruetur perfidia Iudaeorum*⁹⁵ [Wybrane są narody pogan, aby niewiara Żydów została zglądzona]. Podobnie też pisze Hieronim w *In Hieremiam*⁹⁶. Rufin w swoim przekładzie *De principiis*⁹⁷ pisze: *Primo quidem vocaturum Israhel, secundo vere etiam gentes post perfidiam populi Israhel*⁹⁸ [Najpierw, aby powołać Izrael, później, aby powołać pogan, skoro lud Izraela okazał niewiarę]. Maksym z Turynu poucza Żydów: *Utinam haberetis odorem fidei Abrahae et non perfidiae vestrae*⁹⁹ [Obyście mieli zapach Abrahamowej wiary, a nie waszą niewiarę]. Wydaje się, że określenie to pojawia się szczególnie często u Kasjodora, na co wskazuje jego interpretacja Psalmu 45¹⁰⁰, gdzie *perfidia* Żydów zostaje przeciwstawiona *credulitas gentes*¹⁰¹ [zawierzeniu pogan]. Również u Grzegorza Wielkiego często jest mowa o żydowskiej *perfidii*. Tak np. w homiliach do Ewangelii¹⁰², a także w *Moraliach*, gdzie mowa o *perfidiae nox* [nocy niewiary] Żydów¹⁰³ z użyciem określenia, odnoszącego się być może do liturgicznej prośby Kościoła, *Ut... a suis tenebris eruantur*¹⁰⁴ [Aby (lud żydowski) wyrwał się ze swoich ciemności]. Podobnie wypowiada się także Izydor z Sewilli w *De fide catholica contra Iudaeos*, mówiąc o *perniciosa Iudaeorum perfidia*¹⁰⁵ [zgubnej niewierze Żydów] oraz *Ad... refellendam perfi-*

diam (Żydów) quaedam ex Veteri Testamento aggregavimus texta¹⁰⁶ [Dla zbicia ich niewiary zebraliśmy niektóre świadectwa ze Starego Testamentu]. Stary termin, pochodzący z antyżydowskiej polemiki, utrzymał się także u Izydora¹⁰⁷. Również i św. Augustyn wie, że *futura perfidia Żydów in propheticis litteris tacitum non est*¹⁰⁸ [przyszła niewiara Żydów nie została pominięta w przepowiedniach prorockich], co świadczy o tym, że słowo *perfidia* w sensie niewiary musiało mieć trwałe miejsce w antyżydowskiej literaturze Kościoła łacińskiego. Nasuwa się tu na myśl średniowieczny antyżydowski traktat Piotra z Blois *Contra perfidiam Iudaeorum*¹⁰⁹, a także kanon 34 Synodu w Agde (506 r.), w którym stwierdza się, że *Iudaei, quorum perfidia frequenter ad vomitum redit, si ad legem catholicam venire voluerint...* [Jeśli Żydzi, którzy swoją niewiarą często już wymiotują, pragną się nawrócić na prawo katolickie...]. Pozwala to zrozumieć, że określenie *perfidia Iudaeorum*, które miało ustaloną pozycję w języku prawa i liturgii, musiało się utrzymać. Kiedy jednak zajrzeć do *Epistola IV* Damazego, który pisze: *Omnes haeretici de Filio Dei et Spiritu Sancto male sentientes, in perfidia Iudaeorum et gentilium inveniuntur*¹¹⁰ [Wszyscy heretycy, którzy źle myślą o Synu Bożym i o Duchu Świętym, znajdują się w niewierze Żydów i pogan], okazuje się, że termin *perfidia* był tak szeroko rozpowszechniony, że rozumiano pod nim nie tylko mylne przekonania heretyków, nie tylko nawet niewiarę Żydów, lecz także brak wiary pogan. W *Historii kościelnej* Rufina¹¹¹ mowa jest o tym, że Orygenes pogan *ad fidem de perfidia convertebat* [z niewiary na wiarę nawracał]¹¹². Tak o poganach wypowiada się także Hieronim: *Qui prius caeci erant perfidia, postea crediderunt salvatori*¹¹³ [Którzy najpierw zaślepieni byli niewiarą, potem uwierzyli w Zbawiciela] oraz Sulpicjusz Sewer¹¹⁴. Warto wspomnieć także rozdział szósty *De psalmodiae bono* Nicetasa z Remezjany, gdzie czytamy: *Deus ostenditur, simulacra deridentur, fides adseritur, perfidia repudiatur*¹¹⁵ [Bóg jest ukazany, bożki ośmieszono, wiara

¹⁰⁶ Tamże, kol. 450 B.

¹⁰⁷ Por. także *Etymol.* 1, VIII, 4: *Iudaei confessores interpretantur. Multas enim ex eis sequitur confessio, quos antea perfidia possidebat* (P.L. 82, kol. 297 B). Por. F. Oehler, *Corpus Haeresiolog.* I, s. 303.

¹⁰⁸ *De consensu evangelistarum* I, 26, s. 39, 12. Przeciwwstawienie terminu *fides* terminowi *perfidia* znajduje się także u Augustyna w jego wprowadzeniu do komentarza do Ps. 139 oraz w *Contra. lit. Petil.* I, 2, 83.

¹⁰⁹ P.L. 207, kol. 825 i n., zawarty w *Decretum Gratiani* III a, 4, 93 przy omówieniu kwestii chrztu Żydów.

¹¹⁰ P.L. 12, kol. 504 A.

¹¹¹ Grecki tekst nie ma odpowiednika u Euzebiusza.

¹¹² 6, 31. Odwrotnie u Optata VI, 8, s. 155, 23: *ex fidelibus perfidi.*

¹¹³ *In Hieremiam* VI, 16, s. 383, 10 (wyd. wiedeńskie). Prudencjusz

w *Cathemerion* XI, 37, s. 65 mówi *perfidii* o poganach. U Ambrożego w *De mysteriis* 4, 23 *perfidii* opisuje zarówno pogan, jak i Żydów.

¹¹⁴ *Chronicon* I, 42, 2, s. 44, I. Por. I, 27 I, p. 30, 12.

¹¹⁵ S. 73, 145 i n. (A. E. Burn). Por. też gotyckie anonimowe kazanie zawarte w pracy Morina, *Histor. Jahrbuch der Görresges*, 1932, s. 179, 12: *a perfidia paganorum persecuti.*

¹¹⁶ Tj. wyrażenie *perfidia iudaica* – przyp. red.

¹¹⁷ Por. Agobard, *De Iudaicis superstitionibus*, P.L. 104, kol. 77 A: *Iudaicam perfidiam et superstitiones atque innumeralibiles errores.*

¹¹⁸ M. A. Nickel, *Das Ritual der katholischen Kirche*. W przekładzie z łaciny (Mainz 1839, s. 43) znaczy: *Odwróć się od wiarołomnego żydostwa, odwróć od muzułmańskiej herezji*. To samo słowo *perfidia* jest zatem odmiennie tłumaczone w stosunku do Żydów, jak i muzułmanów.

¹¹⁹ Por. wyżej przypis 71 i tekst przedmowy do łacińskiego przekładu *Dialogów* Arystona z Pelli.

Należy wymienić także Anonima, *De solstitiis: A perfidia Iudaeorum qui semper in Deum et in Moysen contumaces extiterunt* (B. Botte, *Les Origines de la Noël*, Louvain 1932, s. 101, wers. 299).

¹²⁰ Tj. w sensie wiarołomności – przyp. red.

¹²¹ O *perfidii* u Awitusa, zob. H. Goelzer, *Le latin de S. Avit*, Paris 1909, s. 423 A, 1; u Jordanesa, zob. L. Bergmüller, *Einige Bemerkungen zur Latinität des Jordanes*, s. 15; u Paulina, zob. *Vita Ambrosii*, wyd. Kamiecka, s. 130; u Ambrożego, zob. Miriam Adams, *The Latinity of the Letters of S. Ambrose*, Washington 1927, s. 113. Lukyn Williams w *Adversus Iudaeos*, Cambridge 1935, pisze: *It's perhaps, impossible to translate 'perfidia' satisfactorily. It includes worthiness of the Jews towards God as seen in the Old Testament, and especially in their rejection of His Christ, and their pretence of conversion, and perhaps even their craft towards men in their devices to lead Christians into Judaism* (s. 358, przypis 3). Wydaje mi się jednak, że tutaj zbyt wielkie znaczenie przypisuje się słowu *perfidia*, ponieważ jego chrześcijańskie rozumienie nie jest ograniczone tylko do Żydów.

¹²² E. Neut w artykule *La prière pour les Juifs* w „Bulletin des Missions”, 9, 1927, s. 245 i n., zdaje się przyjmować to założenie, jednak przy moralnej charakterystyce Żydów w Kościele mówi się o ich *insolence* [bucie] (tak Agobard i Amulo), względnie ich *αυαιδόχυντία* [bezwstydzie] (podobnie Jan Chryzostom).

wzmocniona, niewiara odrzucona]. Ten zwyczaj językowy¹¹⁶ nie jest również obcy *Rituale Romanum*, gdzie w *Ordo baptismi adultorum* czytamy: *Si ex Hebraeis, dicat: Horresce Iudaicam perfidiam, respue Hebraicam superstitionem*¹¹⁷. *Si ex Mahumetanis, dicat: Horresce Mahumeticam perfidiam, respue pravam sectam infidelitatis*¹¹⁸ [Jeśli (katechumen) nawraca się z judaizmu, (kapłan) mówi: miej w nienawiści żydowską niewiarę, odrzuć przesąd żydowski. Jeśli (katechumen) nawraca się z mahometanizmu, (kapłan) mówi: miej w nienawiści mahometańską niewiarę, odrzuć niewierność niegodziwej sekty]. Podobnie jak w tekstach patrystycznych, *Rituale Romanum* używa słowa *perfidia* w jednakowym sensie zarówno w odniesieniu do Żydów, jak i do pogan. Uniemożliwia to ewentualną próbę wywiedzenia *perfidii* Żydów z niewierności narodu wybranego. Co prawda, mówi się o *ingenita perfidia*¹¹⁹ Żydów, lecz znaczy to tylko tyle, że już w Starym Przymierzu Żydzi popadali w niewiarę, a nie to, że złamali stosunek Przymierza tak, że można by rozumieć *perfidie* w pierwszym sensie tego słowa¹²⁰.

Powyższe rozważania rozjaśniły filologiczną stronę problemu¹²¹. Widzieliśmy, że u Ojców Kościoła znaczenie słowa *perfidia* obejmuje zarówno błędne przekonania heretyków, niewiarę Żydów, jak i brak wiary pogan. Mimo to odczucie moralnej zniewagi wobec Żydów nie jest wykluczone, kiedy w liturgii Kościoła świętego słyszymy o *perfidia iudaica*¹²². Wiemy już, że to nie z powodu

wiarołomności Żydów, ale z powodu ich *niewiary* modlimy się za nich w Wielki Piątek, co zasadniczo wynika już z samego kontekstu prośby wznoszonej jednocześnie za heretyków i pogan. Nie oznacza to jednak, aby fałszywa interpretacja słowa *perfidus* i *perfidia* była bezpodstawna. Słowa z rubryki modlitwy za Żydów, które brzmią: *Non respondatur Amen, nec dicitur Oremus, aut Flectamus genua, aut Levate* [Nie odpowiada się Amen, nie mówi się: Módlmy się ani Klękniemy, ani Powstańcie], musiały bowiem, i muszą do dziś, nasuwać na myśl takie rozumienie tej modlitwy, jakby wspomniana *perfidia* Żydów miała charakter moralnej winy, za którą należałoby liturgicznie zadośćuczynić¹²³.

Tak oto od filologicznej strony problemu dochodzimy do aspektu liturgiczno-historycznego. W pracy L. Caneta *La prière pro Iudaeis de la liturgie catholique romaine*¹²⁴ zostały zestawione niektóre daty historyczne, odnoszące się do rubryki modlitwy za Żydów¹²⁵. Według Caneta można wyróżnić trzy stopnie rozwoju tych rubryk. W pierwszej epoce, która trwała do IX w., mowa była wyłącznie o *Oremus* i *Flectamus genua*. Od IX do XVI w. opuszczono słowa *Flectamus genua*, a począwszy od Mszału Piusa V z roku 1570 wykreślono także *Oremus*. Jest rzeczą pewną, że *Cod. Vat. Reg. 316* Sakramentarza Gelazjańskiego, który według L. Delisla pochodzi z VII lub z pierwszej połowy VIII w.¹²⁶ i był używany w państwie Franków, zawiera wezwania diakonów podczas modlitwy za Żydów, a więc *Oremus*, *Flectamus genua* i *Levate*. Z drugiej strony znane jest nam opuszczenie *genuflexio* przy modlitwie za Żydów, występujące w IX w., zarówno w *Liber officialis* Amalariusza (ok. 831 r.)¹²⁷, jak i w *Ordo Romanus Primus*¹²⁸. Nawet jeżeli zwyczaj ten¹²⁹ występuje w *Ordo Romanus I*, nie dowodzi to, aby już występował w Rzymie. Część *Ordo Romanus I*, odnosząca się do okresu wielkanocnego, stosuje zwyczaj frankijski¹³⁰. Starszy rzymski *Ordo*, który został zachowany w zbiorze z Einsiedeln, mimo że wyraźnie zawiera wezwania diakonów, nie zna pominięcia *genuflexio* przy modlitwie za Żydów¹³¹. Z większym prawdopodobieństwem można zatem uznać, że ów zwyczaj językowy przybył z terenu państwa Franków. Ponadto nasuwa się tu na myśl antyżydowska polemika w Galii z IX w., w której uczestniczyli Agobard i Amulo, a która wskazywałaby na polityczny antysemityzm jako ostateczną przyczynę wprowadzenia

¹²³ L. Canet w „Revue des Études Juives”, 1911, s. 213 stwierdza: *On agit ainsi par manière de représsailles* [Czyni się tak w zastępstwie kary].

¹²⁴ Tamże, s. 213 i n.

¹²⁵ Szkic H. Buchwalda, *Die Oratio pro Iudaeis in der Karfreitags-liturgie. Schles. Pastoralblatt*, 1915, s. 35 i n. nie był dostępny.

¹²⁶ Zob. wstęp w wyd.

Wilsona, s. XXV.

¹²⁷ I, 13, P.L. 105, kol. 1027. Tytuł i data pochodzą z badań J. M. Hanssensa. Zob. *Le texte du Liber officialis d'Amalroire* w „Ephemerides Liturgicae”, Roma 1935, s. 413, poświęcony trzeciej redakcji z 831 r.

¹²⁸ Por. L. A. Muratori, t. II, 995.

¹²⁹ Tj. pominięcie klękania – przyp. red.

¹³⁰ Por. L. Duchesne, *Origines du culte chrétien*, s. 156.

¹³¹ Tamże, s. 503.

¹³² Takie rozwiązanie proponuje L. Canet w *op. cit.*, s. 219, powołując się na drobną uwagę z Sakramentarza św. Vaasta (Ratolda) z X w. (za: H. Netzer, *L'introduction de la Messe romaine en France*, Paris 1910, s. 257), w którym czytamy: *Hic nostrum* (kleryków) *nullus debet modo flectere corpus ob populi noxam ac pariter rabiem*. Zauważa przy tym: *C'est donc le peuple qui ne permettait pas qu'on se mit à genoux* [Tak więc to lud przeciwstawiał się klękaniu]. Czy pod określeniem *rabies populus* nie rozumie się

jednak narodu żydowskiego? Obok L. Caneta, mówi o tym także F. Vernet w *Dictionnaire de théologie catholique*, II, kol. 1715, w rubryce poświęconej Sakramentarzowi św. Vaasta.

¹³³ Agobard, *Epistola ad proceres palatii* (P.L. 104, kol. 178 B); Amulo, *Epistola seu liber contra Iudaeos* (P.L. 116, kol. 143 A-B i kol. 184 A). O *perfidii* Żydów częściej mowa jest u Agobarda (P.L. 104, kol. 74 A, 77 A, kol. 176), Amulo (P.L. 116, kol. 141 A, 171 A-B, 177 B).

¹³⁴ Agobard zapoznał się z *Liber officialis* Amalariusza między 836 a 838 r. – zob. J. M. Hanssens, *op. cit.*, s. 67.

¹³⁵ [*Improperia* (łac. „wyrzuty”, tj. skargi Chrystusa, wypowiedziane na krzyżu) to antyfony i responsoria, które w Kościele katolickim śpiewa się w Wielki Piątek – przyp. red.]. O pochodzeniu *improperii* z Syrii zob. A. Baumstark, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft*, 1922, s. 16, który nie rozstrzyga czasu przejścia, wskazuje jednak, że *Ordo Romanus* z Einsiedeln nie znał jeszcze *improperii*. Jednak w księgach liturgicznych z IX w. wspomina się o nich. Zob. Cod. 92 z Bibl. Capitolare w Veronie, powstały między 814 a 817 r. (por. M. Andrieu, *Les Ordines Romani I*, s. 373).

¹³⁶ O silniejszym ładunku emocjonalnym IX-wiecznej liturgii pisze T. Klauser w *Historisches Jahrbuch der Gorresgesellschaft*, 1933, s. 185.

¹³⁷ Podczas gdy w *Deprecatio Gelasii* występuje kolejność: Żydzi, heretycy, poganie (B. Capelle w „Revue bénédictine”, 1934, s. 173, nr IX), modlimy się *pro iudaica falsitate*, co nie ma oznaczać fałszywości Żydów, ale ich błąd (por. *falsitas* w *Thes. Ling. Lat.* Wyraz ten znajdujemy w listach Celestyna I, 432). Odnośnie do kolejności: niewierni, poganie, Żydzi, zob. P. Coustant, *Epist. Romanor. Pontif.*, Paris 1721, kol. 1193 B-C. Warto zauważyć, że modlitwa za Żydów nie

tego zwyczaju do liturgii¹³². Warto jednak zauważyć, że – o ile się nie myłę – Agobard i Amulo nigdy nie odnosili się w swoich pismach do pominięcia *genuflexio* w modlitwie Wielkiego Piątku, chociaż wspominają wprost modlitwę za Żydów¹³³. Być może można stąd wyprowadzić wniosek, że w ich epoce (Agobard zmarł w 840 r.) ów zwyczaj nie był znany we wszystkich frankijskich diecezjach¹³⁴, a to oznaczałoby, że za dramatyzację modlitwy za Żydów oraz interpretację żydowskiej *perfidii* w sensie wiarołomstwa, w większym stopniu niż antyżydowska polemika, odpowiada nowatorstwo liturgiczne, które w państwie Franków znalazło wyraz przede wszystkim we włączeniu w tekst liturgiczny orientalnych (siryjskich)¹³⁵ *improperii*. Nie sposób bowiem zaprzeczyć, że jeden i ten sam duch rozemocjonowanej pobożności stoi i za *improperiami* i za formułą modlitwy za Żydów, a który wyraźnie odróżnia się od trzeźwej pobożności rzymskiej¹³⁶. Niewykluczone, że nowa interpretacja żydowskiej *perfidii*, która wyraża się w świadomym pominięciu *genuflexio*, nawiązuje do jakiegoś – być może lokalnie ograniczonego – starego stanu rzeczy. Prośba za Żydów mogła się kiedyś sytuować na końcu próśb *Orationes sollemnes*¹³⁷ i jako modlitwie końcowej zabrakło dla niej *genuflexio*,

podobnie jak ma to miejsce w przypadku ostatniej z dwunastu modlitw, związanych z czytaniem wigilii Wielkiej Nocy¹³⁸, jak również w przypadku ostatniej z sześciu modlitw, związanych z czytaniem Mszy w soboty Suchych Dni¹³⁹. Jednak w kontekście tego przypuszczenia warto pamiętać, że alegoryczna interpretacja pominięcia *genuflexio* dla Żydów, która pojawiła się w IX w., wyraża tego samego nowego liturgicznego ducha, który stoi za *improperiami*. Interpretacja pominięcia *genuflexio* przez liturgistów średniowiecznych¹⁴⁰, począwszy od Amalariusza¹⁴¹, jest dobrze znana i pozostaje miarodajna do dziś¹⁴². Pomimo to już w średniowieczu Jan Beletz podkreślał, że to nie Żydzi, lecz rzymscy żołnierze szyderczo kłękali przed Jezusem¹⁴³. W tym świetle interpretacja średniowieczna staje się problematyczna, podobnie jak sam omawiany zwyczaj językowy, który swoją dramatycznością zdaje się rozsadzać formalne ramy liturgicznych prośb. ■

Tłum. Aleksandra Głós

jest ostatnia w kolejności. Odnośnie do *auctoritates* w listach Celestyna, por. R. H. Connolly w „*Journ. Theol. Studies*” XXI, Oxford 1921, s. 219 i n. W *De vocatione gentium* I, 12 (*P.L.* 51, kol. 664) występuje taka sama kolejność jak w listach Celestyna.

¹³⁸ Chodzi o układ czytań w Wigilii Wielkiej Nocy sprzed reformy obrzędów Wielkiego Tygodnia w 1955 r. – przyp. red.

¹³⁹ Tak przypuszcza A. Baumstark.

¹⁴⁰ Amalariusz z Metz, *Lib. offic.* I, 13 (*P.L.* 105, kol. 1027); Pseudo-Alkuin, *Lib. de divinis officiis* (*P.L.* 101, 1210 A, s. X); Jan z Avranches (1079) w *P.L.* 147, kol. 51 C; Honoriusz z Autun w *P.L.* 172 kol. 747 C; Robert Paululus (ok. 1184 r.) w *P.L.* 177, kol. 451 C. U Ruperta z Deutz (*P.L.* 170, kol. 163 do 164 A) i Sicarda (*P.L.* 213, kol. 317 B-C) podaje się dwie interpretacje. Regino z Prüm pisze, że Żydzi kłękali tylko na jedno kolano, a Jezusowi przed zwierzchnikami kazali kłękać na oba, por. *De eccl. discipl.* I, 380 (*P.L.* 132, kol. 265 C-D).

¹⁴¹ Na temat pominięcia kłęknięcia Amalariusz w *Liber officialis* I, 13 pisał: *We wszystkich modlitwach kłękamy na kolana, aby tą postawą ciała wyrazić pokorę ducha, z wyjątkiem modlitwy Pro perfidis Iudaeis. Żydzi bowiem, zginając swe kolana, z dobrej czynności czynili zły użytek, ponieważ czynili to, udając. My zaś podczas modlitwy za Żydów nie kłękamy, aby pokazać, iż mamy unikać gestów udawania.* Cyt. za: L. Cappelletti, *Pro Iudaeis*, „30 Giorni”, nr 11, 2007 – przyp. red.

¹⁴² Por. np. P. Guéranger, *L'année liturgique. La passion et la semaine sainte*, 1875, s. 533 oraz P. Parsch, *Das Jahr des Heils*, Klosterneuburg, 1934, t. II, s. 32.

¹⁴³ *P.L.* 202, kol. 102.